

Radka Sochorová
UČO 52217

SOC 456 VÝZKUM POLITICKÉ KULTURY A IDENTITY

Nové elity v období transformace

Datum odevzdání: 4. května 2005

Cílem této práce je zreflektovat vznik a vývoj nových elit po pádu komunismu v zemích východní a střední Evropy s důrazem na českou zkušenost.

V úvodu práce krátce shrnu hlavní přístupy k vymezení pojmu „elita“. Pokusím se uvést přehled základních pojmů a přístupů, tak jak je uvádějí nejvýznamnější autoři, kteří se touto problematikou zabývají. Dále se zaměřím na nejčastěji vymezované post-socialistické elity a jejich politickou kulturu: skupinu disidentů orientovanou na hodnoty občanské společnosti, a ekonomické neoliberály, zastávající ekonomické reformy v duchu monetarismu. Krátce se budu věnovat také tzv. manažerské elitě, která se částečně etablovala z dřívějších komunistických kádřů.

Teorie elit

Teorie elit je vlastně teorií vysvětlující (a někdy i ospravedlňující) rozdělení moci ve společnosti. Termín „elita“ označuje skupinu ve společnosti nadřazenou na základě schopností nebo výhod. V kontextu běžného života má toto slovo často pejorativní nádech – něco jako „oni“, „vládnoucí“, „vyvolení“. Teorie elit předpokládá, že v každé společnosti existuje menšinová populace, která rozhoduje o záležitostech většiny.

Elity jsou vždy nereprezentativní z hlediska socio – ekonomických měřítek populace – jejich příslušníci většinou pocházejí z horních vrstev společnosti, a to podle vzdělání, povolání, příjmu či socio – ekonomického statusu. Stejně je to i s jejich vlivem; ačkoliv vliv některých příslušníků elity pochází z jedné, partikulární oblasti, mají moc ve všem, o čem rozhodují.

Postupně se v rámci teorie elit vydělily čtyři základní přístupy: organizační, psychologický, ekonomický a institucionální. Podívejme se na ně trochu blíže.

Představiteli organizačního přístupu byli *Gaetano Mosca* a *Robert Michels*. Základem jejich práce je tvrzení, že existence elity a její dominance ve společnosti spočívá v jejím organizačním umístění a jejích schopnostech, tzn. že organizovaná menšina ovládá méně organizovanou nebo dokonce neorganizovanou většinu. Elita se dále dělí na nižší a vyšší vrstvu – vyšší vrstva je tvořena několika politickými špičkami, které rozhodují, zatímco nižší vrstvu tvoří představitelé nižších vedoucích funkcí; nižší vrstva je také hlavním

zdrojem představitelů vrstvy vyšší. Mosca považoval elitu za skupinu nezbytnou pro zabezpečení vedení zbytku společnosti, pro zajištění jeho vlastního dobra. Oproti tomu Michels postuluje manipulaci společnosti elitou jako normální, běžný stav věcí ve společnosti, nikoliv jako nezbytnost.

Psychologický přístup je spojen zejména se jménem *Vilfreda Pareta*. Stejně jako Mosca, i Pareto rozdělil elitu do dvou skupin: na elitu vládnoucí, která přímo či nepřímo ovlivňuje politické rozhodování, a elitu nevládnoucí, kterou tvoří ti, kdo drží významné pozice ve společnosti, avšak na rozhodování se nepodílejí. Příslušnost k elitě je podle psychologického přístupu založena na lidských atributech – na individuálních schopnostech a instinktech. Jedinci potom jednájí dle svých hodnotových orientací (derivací), které formují základnu veškerého lidského jednání. Tento základ nazývá Pareto reziduum. Existují dvě základní, protichůdná rezidua – „kombinační instinkt“ (a ti kdo podle něho jednájí, jsou „lišky“) a „zachování agregátů“ („lvi“). Střídáním lišek a lvů u moci potom vysvětluje cirkulaci elit.

James Burnham je hlavním představitelem přístupu ekonomického. V souladu s Marxovou teorií tvrdí, že moc ve společnosti drží ti, kteří kontrolují výrobní prostředky, a dodává, že v pokročilých průmyslových společnostech přešla kontrola z vlastníků na ty, kdo ovládají manažerské či technické znalosti – tito dle Burnhama tvoří novou elitu. Stát se tak postupně stává závislým na expertech – a centralizuje se pod kontrolu byrokracie. Tento přístup koresponduje s teorií manažerismu, kterou se budu zabývat později.

Institucionální přístup postuloval *Charles Wright Mills*. Hlavní myšlenkou jeho díla je, že nerovnost je zakotvena ve struktuře společnosti a že moc je institucionalizovaná. Zavádí pojem „mocenská elita“, který označuje ty, jejichž rozhodování má důsledky pro většinu populace.

Dalším možným přístupem ke studiu elit je pluralismus, který staví na tom, že ve společnosti existuje současně mnoho různých zájmů; každý z těchto zájmů je zastupován jinou skupinou, a to znamená, že neexistuje jediná elita. Tyto různé zájmy jsou si nerovné, a to především v dosažitelnosti zdrojů (tzn. ve schopnosti zájmových skupin ovlivnit konečné rozhodnutí). Výsledkem je koncept soupeřících elit, který *Dahl* nazval polyarchií.

Následující odstavec nenavazuje logicky na předchozí text. Navíc tento text je mi dost povědomí – měla byste odkázat na zdroj, autora!

Aby byla revoluce úspěšná a získala podporu široké veřejnosti, musely nově vznikající elity nabídnout lidem určitou – alespoň do jisté míry konkrétní – vizi. Tak vznikly nové politické mýty; jejich rozšíření do celé společnosti bylo podníceno spojením s konkrétními mluvčími – charismatickými vůdci. V první fázi transformace se jednalo o dva soupeřící mýty: mýtus nepolitické politiky, který zastávalo disidentské hnutí v čele s Václavem Havlem, a mýtus neviditelné ruky trhu, prosazovaný Václavem Klausem a dalšími představiteli technokracie.

Původ elit

Kde se však vzaly tyto elity? Komunistický režim neposkytoval prostor pro artikulaci společenských zájmů, potlačoval svobodu projevu, natožpak aby poskytoval prostor pro zformování oficiální zájmové skupiny. Vznikly tedy tyto nové elity až v den revoluce? Machonin a Tuček (2002) tvrdí, že ne: sociální základna pro zrod postsocialistických elit pocházela již z dřívější doby. Jednalo se převážně o skupiny obyvatelstva, které byly postiženy inkongruencí v sociálním statusu (Schöpflin, 2000): sociální skupiny, jejichž vzdělání, kulturní úroveň a charakter práce byly výrazně vyšší než úroveň jejich příjmu nebo mocenské postavení. Jednalo se jak o potenciální příslušníky budoucí elity, tak o „členy antielity“. V rozvoji kariéry je brzdila jednak věková bariéra působící ve prospěch starších lidí, dále bariéra omezující přístup žen do vedoucích funkcí a také rovnostářská distribuce příjmů. Tito lidé měli sklon k radikální postojům, jež byly pravděpodobně hlavní příčinou jejich aktivní účasti na revolučním dění – v pozici příslušníků nebo záloh nové elity. Nebyli to pouze nekomunisté; jednalo se i o mladší příslušníky, popř. příslušnice strany nebo o bývalé reformní komunisty vyloučené v 70. letech. Vznikla tak neoficiální „druhá společnost“, která později poskytla sociální základnu pro zrod postsocialistické elity. Objevil se i názor, že „druhá společnost“ – především disidenti – komunismus delegitimizovala (Eyal, Szelenyi, Townsley, 1998).

Disent

Ve většině postkomunistických zemí se bezprostředně po převratu stali „elitou“ příslušníci disentu, pokládání veřejným míněním za jedinou skupinu, která nemohla být spojována

s komunistickým režimem (Nosál, 2000). Formulovali jak program odporu proti komunismu, tak základní linie budoucího politického pořádku. Zakladatelský politický mýtus disidentského hnutí se zaměřil na život v pravdě a nepolitickou politiku. Představitelé této elity po letech komunismu znovu vynesli na světlo světa pojmy jako přímá demokracie, sociální kapitál a především občanská společnost a kultura. Jejich vize postkomunismu spočívala ve společnosti, ve které jsou si lidé rovni a nesou zodpovědnost za své vlastní životy – žijí v pravdě.

Tismaneanu (1998) uvádí tři základní požadavky disidentského hnutí:

1. vytvořit formy sdružování občanů, které by byly dobrovolné, autentické, demokratické a nebyly by ani kontrolovány, ani manipulovány stranou; toto sdružování by mělo fungovat jak na místní, tak na regionální, krajské a dokonce i celostátní úrovni
2. změnit lidi na „občany“ – zdvořilé, tolerantní a nenásilnické; a
3. znovu docílit toho, aby bylo občanství bráno vážně.

Jejich cílem bylo zkrátka vytvořit morální politiku. Svou účast v politickém dění přijímali většinou jako další pokračování svého obětování se pro veřejné blaho.

Disidenti představovali mimo jiné naději na rychlou integraci do západní Evropy; Evropa však tolik nadšení neprojevila, a tak se ti nejvíce proevropská disidenti proměnili z nadějí ve zklamání – byli obviněni v lepším případě z naivity a ze ztráty kontaktu s realitou, v tom horším z obhajování cizích zájmů, které se nemohou slučovat se zájmy národa (Tismaneanu, 1998).

Po nějaké době došlo k vymizení disidentů z veřejného života. Příčin bylo mnoho; mezi hlavními je třeba zmínit rozpad původního antikomunistického hnutí do nástupnických politických stran a s tím související oslabení vlivu intelektuálů, kteří tak zůstali mimo politiku, psychické vyčerpání disidentů, ale také organizační schopnosti ex-komunistů, které jim umožnily velmi rychle se přizpůsobit novým podmínkám (tento bod sdílí i teorie manažerismu), a v neposlední řadě také obtížnost vyjádření a udržování morálního postoje v prostředí korupce a hrabivosti. Gerd Meyer (1996) poukazuje na skutečnost, že byli brzy po revoluci konfrontováni s nedostatkem kvalifikovaných a zkušených – ale zároveň i politicky „čistých“ lidí, kteří by byli schopni formulovat a provést potřebné změny.

Po letech komunismu se lidé naučili odvozovat svou vlastní identitu od příslušnosti k nějaké transcendentní entitě; původně to byla komunistická strana, po revoluci se touto

berličkou stal národ. A pokud je tato identita definována skrze exkluzi, potom kritičtí intelektuálové musí být exkludováni – jsou to nepřátelé veřejného pořádku, kazatelé nesmyslné morálky. Dříve to znamenalo nepřátelé režimu, dnes se z nich „stali“ nepřátelé národa, ne-li něco ještě horšího.

Disidenti byli nakonec obviněni také z obtíží svých zemí při nastolování demokracie a z rostoucí popularity levicových stran – ještě dnes je jim vyčítáno, že byli příliš jemní, že nežádali pomstu nebo čistky...

Konzervativní neoliberalové

Druhá skupina – nová česká pravice, představovaná Václavem Klausem – se opírala o model politické kultury neviditelné ruky trhu. Neoliberalové získali svou pozici díky propracovanému návrhu radikální ekonomické reformy (budování pluralitního politického systému a občanské společnosti bylo převážně v rukou disentu). Základní principy navrhované reformy vycházely z ideologie monetarismu: výrazné omezení ekonomické role státu, seberegulační tendence trhu. Také monetarismus je založen na pravdě: jejím ekonomickým vyjádřením je cena, jejíž znalost umožňuje aktérům chovat se racionálně a zodpovědně. To lze vyčíst za základních principů přisuzovaných provedení postkomunistické transformace: „marketize“, „monetize“ a obnovit status peněz jako univerzální měny.

Tato ideologie přímo podává návod pro post-socialistickou transformaci, realizovatelný do pěti set dnů... tento návod však předpokládá existenci tržního prostředí, institucí a schopných ekonomických aktérů. Prvním cílem ekonomické reformy tedy bylo vytvoření svobodného trhu a zákonných norem, které by upravily jeho chod. Následné restituce a privatizace státního majetku však přinesly významnou komplikaci: ideologie monetarismu je v otázkách vedení a znalosti konkrétních firem vysoce abstraktní. Znalosti nezbytné pro privatizaci podniků musí tedy čerpat od manažerů – samozřejmě výměnou za prosazení jejich zájmů. Lobby a nátlakové skupiny požadovaly zavést opatření v oblastech průmyslu a zaměstnanosti, podpořit export a poskytnout ochranu proti vnější konkurenci. Tak vzniká kompromis mezi ideologií disidentů a technokratické frakce elity a manažery velkých státních podniků – transformace původních idejí do „manažerské mentality“.

Manažerská elita

Manažerialismus je popisován jako systém, který se odlišuje jak od socialistické redistributivní ekonomiky, tak od klasického tržního kapitalismu jak jej známe ze západní Evropy nebo Spojených Států Amerických. Je to systém, ve kterém je kontrola nad klíčovými výrobními faktory založena na bázi technického ‚know-how‘ manažerů, systém, ve kterém neexistuje žádný majitel, který by udržel kontrolu nad strategickým ekonomickým rozhodováním, a proto je zde třída ‚buržoazie‘ – tedy vlastnická třída – odsunuta až na druhou pozici ve společenské hierarchii (Eyal, Szelényi, Townsley, 1998).

V postkomunismu je hlavním zdrojem moci a výhod stále ještě kulturní kapitál, doplněný kapitálem sociálním, a na významu nyní stále více získává kapitál ekonomický, či spíše jeho ovládnutí. Musíme mít neustále na paměti, že postkomunistické společnosti nemohou následovat model konsolidovaných demokracií; nestaví kapitalismus na ruinách komunismu, ale mezi nimi (a s nimi). Proto se nemůžeme ptát ‚kdo vlastní?‘, ale musíme hledat odpověď na otázku ‚kdo kontroluje?‘. Vlastnictví je v postkomunistické společnosti nejisté, rizikové – je výhodnější pobírat vysoké platy v ‚cizím‘ podniku než spravovat svůj vlastní s malými výnosy a ještě menší jistotou, že se podnik nepoloží. Příčinou tohoto stavu jsou rozptýlené vlastnické vztahy (v ČR ustavené kupónovou privatizací). Tím, že je majetek rozptýlen po malých částech mezi mnoho vlastníků, ztratila třída manažerů silného protivníka, a má tak volnou cestu k uchopení moci nad ekonomikou. Znamená to navíc také rozptýlení ekonomického rizika – tedy další důvod pro manažery, proč na sebe nebrat riziko soukromého vlastnictví.

A zde se dostáváme k otázce ex-komunistů a jejich schopnosti přizpůsobit se novým podmínkám. Szelényi (1999) tvrdí, že přibližně 90% osob v manažerských pozicích tyto pozice zastávalo už v roce 1988, ačkoliv se nejednalo o vrcholná místa. Pravděpodobně se jednalo o členy komunistické strany, vysoce vzdělané intelektuály pocházející z dělnických nebo zemědělských rodin. Higley a Lengyel (2000) popisují přechod komunistických elit do éry postkomunismu takto:

1. elity nomenklatury přešly do více méně odpovídajících pozic v soukromých podnicích

2. členové aparátu Strany a ekonomické a kulturní nomenklatury byli eliminováni – obdobná místa prostě zanikla
3. přibližně čtvrtina vládních byrokratů si své pozice udržela
4. asi polovina nomenklaturních elit si udržela elitní postavení, i když ne na stejných pozicích

Elity v postkomunistických zemích vznikaly z vůdčích osobností antikomunistických hnutí – tito lidé měli důvěru národa, a taky potřebné ideály. Ty jim však na dlouho nevystačily, a tak původní disidenti z politiky postupně odcházejí, jak popisuje Tismaneanu. Možná tak uvolňují místo manažerským elitám, které v postkomunistických zemích nabývají na objemu i důležitosti, možná jen ustupují mladé krvi v politice. Každopádně roste počet osob, ve kterých se spojuje manažerská pozice s politikou, ať už se jedná o sponzory politických stran nebo původní politiky, kteří se dnes prosazují ve světě obchodu. A tito jedinci se v naší společnosti pohybují po stezkách, které nelze považovat za zcela legální – mohli bychom použít obratu „umí v tom chodit“. To, že manažerské elity mají do značné míry jisté postavení, je určitě mimo jiné způsobeno i tím, že pro jejich svět zatím nemáme ta správná pravidla, že na ně ještě nejsme připraveni. Co znamená ten plurál „my“, koho máte na mysli? Pravidla ekonomického světa jsou přece jenom jiná než ideály, které se naši společnosti snažili vrátit disidenti. To jistě, ale je to dosti banální postřeh.

Na závěr bych ráda uvedla integrující pohled na elity. Dominantní třídou v postkomunistické společnosti se stává inteligence, dále rozdělená do tří vrstev: manažerská elita (technokracie), nová politokracie a humanistická inteligence. Manažerská elita je nepochybně nejsilnější v jakém smyslu „nejsilnější“ (manažeři ovládají hlavní ideologii – ideologii monetarismu; a navíc mají silnější základ než politokraté – tím je majetek, i když není podložen vlastnictvím). Její vztah k politokracii však není soupeřením, ale spíše sdílením moci – vítězná technokracie nechává politickou moc politokracii, a ta rezignuje na soutěžení s ekonomickou mocí manažerů.

Použitá literatura:

- Eyal, G., Szelenyi, I., Townsley, E. 1998. *Making Capitalism without Capitalists. The new ruling elites in Eastern Europe*. London, Verso.
- Hingley, J.-Lengyel, G. 2000. *Elites after State Socialism*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, INC.
- Jablonski, A., Meyer, G. 1996. *The political Culture of Poland in Transition*.
- Machonin, P., Tuček, M. 2002. *Zrod a další vývoj nových elit v 4eské Republice (od konce osmdesátých let 20. století do jara 2002)*. Sociologické texty, SP 02:1, Sociologický ústav Akademie věd České Republiky.
- Nosál, I. 2000. *Zrození nové politické třídy a její politické kultury: mezi otevřenou společností a dědictvím leninismu*. Sociální studia 5, pp. 207-222.
- Nosál, I. 2004. *Zrození české postkomunistické politické kultury*. In: Skalník, P. (ed.) *Politická kultura: antropologie, sociologie, politologie*. Praha, SET OUT.
- Rush, M. 1971. *An Introduction to Political Sociology*. London, Nelson.
- Schöpflin, G. 2000. *Nations, Identity, Power*. London, Hurst & Company
- Szelenyi, I. 1999. *The rise of managerialism. The „new“ class after the fall of communism*. In: Boje, T. P., Steenbergen, B., Walby, S. *European Societies. Fusion or Fission?* Routledge, London and New York, s. 215-233.
- Tismaneanu, V. 1998. *Fantasies of Salvation. Democracy, Nationalism and Myth in Post-Communist Europe*. Princeton, Princeton University Press.

Práce je dosti nesourodá, na jedné straně je jakýmsi exkurzem do obecné teorie elity, na druhé straně tematizuje specifickou otázku povahy (původu, složení) nové postkomunistické elity (někdy bez odkazů na autory parafrázovaných či citovaných textů a úvah). Zde jste měla spíše zvolit důsledně žánr přehledové stati a s autory diskutovat, komentovat je případně polemizovat (nikoliv se tvářit jako jedna z nich).

Druhá zásadnější poznámka se týká zaměření práce: vzhledem k účelu práce mělo být jádrem práce téma politické kultury, to se však objevuje v textu jen implicitně a zcela okrajově, schází reflektované propojení obou konceptů (elity a pol.kultury). Práci jen těžko mohu označit za práci primárně věnované tématu politické kultury. Samotnému teoretickému vymezení konceptu politické kultury se v textu nevěnujete vůbec.

Práci hodnotím jako „dobrou“ E
Igor Nosál